

EDWARD HAJDUK

ODDZIAŁYWANIE IDEOLOGII KLASY ŚREDNIEJ W POLSCE ŹRÓDŁA OGRANICZEŃ

1. Społeczne uwarunkowania ograniczeń

Zachodzą zmiany w organizacji polskiego społeczeństwa, w układzie i funkcjach jego instytucji; następuje wzmocnienie roli rynku w regulowaniu ekonomicznych decyzji jednostek i grup i wzmocnienie demokratycznych reguł rozwiązywania problemów politycznych; wzmacnia się udział samorządu w rozwiązywaniu problemów społeczności terytorialnych, lokalnych. Wszystko to powoduje zmiany w zawodowej strukturze polskiego społeczeństwa (zob. *Polski Generalny...*; W. Wesołowski, 1994). Niektóre zawody tracą znaczenie ekonomiczne, inne je zyskują. Wyodrębniają się nowe elity władzy ekonomicznej, politycznej i ideologicznej (K. Dzieńdziura, 1994). Dokonuje się dekoncentracja przestrzennego rozmieszczenia elit, które przesądzają o kierunku ekonomicznych zmian polskiego społeczeństwa. Można przypuszczać, że ekonomiczne i wzorotwórcze znaczenie niektórych zawodów wykroczy poza zawodową działalność wykonujących je grup.

Grupy zawodowe włączone w proces produkcji i dystrybucji dóbr materialnych, dyslokację środków finansowych i kapitału intelektualnego tworzą kryteria oceny zawodowej działalności swych członków i członków innych grup zawodowych oraz wartości tworzonych przez nich dóbr (H. Domański, 1994, s. 244). Tymi kryteriami są: racjonalność, ekonomiczność, efektywność działania, użyteczność produktu, jego konkurencyjność, niezawodność działania, a także — skuteczność działania człowieka. Czy te kryteria są stosowane w ocenie działalności instytucji oświaty, kultury, środków masowego komunikowania działających w Polsce? Wspólną miarą rynkową produktu (dobra) jest pieniądz. Jest on też miarą wartości wytwórców dóbr posiadających cechy odpowiadające wymienionym tu kryteriom. Przenoszenie kryteriów wartościowania produktów (wytworów ludzkiej działalności) na ludzi budzi opory moralistów, jednak ich stosowanie w ocenie pracowników zakładów produkcyjnych czy instytucji państw kapitalistycznych przyczyniło się do stwarzania komfortu cywilizacyjnego obywatelom tych państw.

Jakie kategorie zawodowe w Polsce mogą być propagatorami i realizatorami wartości ekonomicznych, prakseologicznych, utylitarnych i kulturo-

wych, których promotorem jest klasa średnia społeczeństw kapitalistycznych? Jakie wzory przebiegu życia wybierają i realizują promotorzy tych wartości w Polsce? Mogą taką funkcję pełnić właściciele zakładów produkcyjnych, właściciele banków, firm konsultingowych, właściciele spółek handlowych, warsztatów naprawczych, wydawcy książek i gazet, członkowie rad nadzorczych, dealerzy, właściciele biur marketingu i reklamy, firm przewozowych, turystycznych, ludzie estrady i stadionu (zob. Z. Zagórski, 1993, s. 175 i n.; G. Matuszak, 1992, s. 33). Gospodarka rynkowa ułatwia tym kategoriom zawodowym ekspansję ekonomiczną, kulturową i ideologiczną. Własnym działaniem zawodowym potwierdzają one atrakcyjność wartości stanowiących istotny składnik ideologii klasy średniej oraz odpowiadającą tym wartościom skalę oceny ludzi (M. Ziółkowski, 1994, s. 15 i 20).

Biografie społeczne przedstawicieli zawodów uznawanych za grupowych realizatorów wartości klasy średniej są atrakcyjne dla tych, którzy wybierają wzór biografii powielany w wielu życiorysach (z dopuszczalną kulturowo indywidualną interpretacją) albo wzór biografii *szkoła - biznes*. Ekspozowanie w przebiegu życia działań moralnie nagannych, co czynią środki masowego komunikowania, deprecjonuje osobę i klasę społeczną w świadomości tych, którzy posługują się dychotomicznym schematem kategoryzowania zachowań ludzi i dychotomiczną skalą wartościowania ich motywów lub zachowań. Takie schematy stosują członkowie naszego społeczeństwa i takie miary przykładają do opisu i oceny ludzi biznesu. Stanowi to — naszym zdaniem — wskaźnik ograniczonego wpływu ludzi biznesu na ich obraz w środkach masowego komunikowania.

Wyodrębniająca się klasa średnia upowszechnia wartości realizowane w Polsce przez grupy zawodowe włączone w proces tworzenia wartości materialnych, dystrybucję tych wartości, ich konserwowanie i reklamowanie. Są też w tym gronie grupy zawodowe zajmujące się tworzeniem, magazynowaniem i dystrybucją informacji potrzebnych producentom dóbr materialnych.

Klasa średnia w Polsce zwiększy szanse włączania akceptowanych przez siebie wartości w układy motywacyjne ludzi, którzy nie spełniają obiektywnych standardów (wskaźników) przynależności do klasy średniej (sami też nie dokonują takiej samoidentyfikacji społecznej), gdy uzyska decydujący wpływ na działalność różnych instytucji. Warunkiem pierwszym jest panowanie nad działalnością instytucji kształcenia: od szkoły podstawowej do szkoły wyższej. Twórcy programów kształcenia i podręczników szkolnych, a także realizatorzy tych programów przez jednorazowe decyzje lub powtarzane działania mogą wspomagać klasę średnią w dystrybucji wartości przez nią generowanych, realizowane przez nią wzory biografii czynić atrakcyjnymi dla kolejnych pokoleń społeczeństwa polskiego i wpajać im kryteria (skale) wartościowania ludzi.

W szkolnym programie kształcenia podmiotami historii polskiego narodu są kaznodzieje, brak natomiast pucybutów. Społeczny obraz podmiotów dziejów

uzależniony jest od twórców programów i podręczników nauczania. Tak samo dobór naukowych i społecznych problemów przedstawianych uczniom do rozwiązywania wyznaczają twórcy programów kształcenia i autorzy podręczników. Rozwój szkolnictwa prywatnego w Polsce sprzyja wzmocnieniu oddziaływania ideologii klasy średniej na koncepcje programowe, sprzyja także powiększaniu udziału różnych grup zawodowych nie uczestniczących w produkcji dóbr materialnych w realizacji wartości klasy średniej, ich konserwacji, dystrybucji dóbr albo tworzeniu systemu informacyjnego potrzebnego do efektywnego działania zakładu produkcyjnego.

Klasa średnia w Polsce zwiększy swoje możliwości oddziaływania na poglądy i postępowanie społeczeństwa, wprowadzania w układ motywacji aktywności zawodowej kolejnych pokoleń Polaków realizowanych przez nią wzorów życia. Warunkiem urealnienia takich postulatów jest wpływ na decyzje instytucji naukowych i programy badań, programowanie prac naukowych, wspomaganie karier ludzi nauki i praktyczne wykorzystanie wyników badań naukowych.

Udział instytucji nauki w radzeniu sobie przez polskie społeczeństwo z problemami wyżywienia, lecznictwa, nauczania i gromadzenia wiedzy ulega ograniczeniu, co spowodowane jest barierami finansowymi i ideologicznymi. Słabo zasilane z budżetu państwa instytucje nauki mają trudności z dostosowaniem się do reguł gospodarki rynkowej. Obniżył się ich prestiż; wzrósł natomiast prestiż instytucji politycznej władzy i instytucji wyznaniowych. Obniżenie się prestiżu nauki spowodowane zostało też postępowaniem części ludzi nauki, którzy do oceny prac naukowych wprowadzali (lub wprowadzają) kryteria ideologiczne. W konsekwencji dokonywało się zacieranie odrębności nauki i redukcja zakresu realizowanych przez nią funkcji społecznych.

Klasa średnia bez wydatnego wsparcia instytucji nauki ma małe szanse podjęcia ekspansji ideologicznej.

Doświadczenie historyczne dotychczas przez nią uzyskane stanowi skromny kapitał potrzebny do budowania autorytetu w społeczeństwie polskim. Udział ludzi nauki w ruchu społecznym „Solidarność”, gloryfikującym ideologię dzielenia dóbr a nie gospodarki rynkowej, oraz ich powiązania z instytucjami wyznaniowymi utrudniają reprezentantom zawodów zajmujących się tworzeniem wiedzy naukowej kolportowanie ideologii klasy średniej wśród elit intelektualnych i pozyskiwanie ich do grona tych, którzy przyjmują skalę wartościowania wzmacniającą racjonalność myślenia i efektywność działania praktycznego (J. Kubik, 1994).

O znaczeniu wielkiej grupy w społeczeństwie współczesnym decyduje stopień jej zorganizowania (posiadanie własnej partii) i stopień skupienia w instytucjach lub społeczeństwach lokalnych. We współczesnej Polsce żaden z wymienionych warunków nie jest spełniony. Reprezentanci klasy średniej (spełniający obiektywne kryteria przynależności do niej) są rozproszeni w różnych partiach politycznych, o różnych rodowodach historycznych, zali-

czanych do lewicowych albo prawicowych. Utrudnia to samoidentyfikację w działaniach politycznych i wzajemne wpomaganie członków tej klasy w podejmowaniu decyzji politycznych, które wyznaczają kierunki zmian ekonomicznych i społecznych (lub jednych i drugich jednocześnie) (T. Szawiel, 1994). Przedstawiciele klasy średniej nie są skupieni w instytucjach oddziaływających na całe społeczeństwo (ekonomicznych, politycznych, finansowych, naukowych lub zawodowych).

Klasa średnia w Polsce ma mało wyrazistą identyfikację instytucjonalną. Zawodową działalność niektórych kategorii zaliczonych do tej klasy regulują organizacje profesjonalne. Polityczna orientacja klasy średniej znajduje artykulację w programie różnych partii politycznych. Obserwator zmian zachodzących w Polsce ma skąpe przesłanki do stwierdzenia, jaka instytucja ekonomiczna poświadcza urealnianie sukcesu ekonomicznego Polaka: bank, warsztat naprawy samochodów, stacja benzynowa, hurtownia, kantor. Trudno wskazać instytucję kultury, która gromadzi elitę tej klasy na promocji dzieł kultury. Tożsamość klasy średniej wyznaczają programy działania oparte na ideologii narodu, grupy etnicznej lub religijnej, szczególnie gdy jej elity poszukują legitymizacji swojego dążenia do przywództwa w społeczeństwie dokonującym przebudowy własnej organizacji. Tak jest we współczesnej Polsce. Dwa rodzaje utrudnienia można identyfikować wyjaśniając opisane położenie społeczne klasy średniej.

Polityka kolejnych rządów sprzyja rozmieszczaniu na pozycjach strategicznych — w instytucjach politycznych lub administracyjnych — pobratymców ideologicznych, co skutecznie przeciwdziała tworzeniu się elity fachowców od administrowania państwem. Polityka taka przeciwdziała też tworzeniu się wzorów przebiegu życia, które mogłyby stanowić kulturowy wyróżnik klasy średniej i wzmacniać jej pozycję społeczną jako układu odniesienia pozytywnego dla innych wielkich grup społecznych.

Drugie uwarunkowanie opisanego położenia to decentralizacja zarządzania instytucjami oświaty wyższego poziomu, szkół pomaturalnych i wyższych. Instytucje te — cenzurowane dawniej przez tradycyjne środowisko akademickie — skupiają obecnie zwolenników innych ideologii, lewicowych albo klerykalnych, co ogranicza zasięg i siłę oddziaływania zwolenników ideologii klasy średniej i realizatorów wzoru przebiegu życia typowego dla tej klasy.

Instytucje oświatowe osadzone w małych społecznościach są izolowane od innych instytucji, które mogą propagować ideologię klasy średniej, takich jak agencje rozwoju regionalnego, banki, firmy konsultingowe, reklamowe itp. Ta izolacja ogranicza zasięg oddziaływania instytucji oświaty, a szczególnie ich udział w propagowaniu wzorów życia odróżniających klasę średnią od innych klas polskiego społeczeństwa. Polska szkoła publiczna zorientowana jest na historię i ideologię wiktoryjną lub martyrologiczną. Zmiany dokonujące się w szkole mają przesłanki ideologiczne a nie pragmatyczne, ekonomiczne,

społeczne lub poznawcze (tzn. gromadzenie nowej wiedzy w różnych dziedzinach nauki).

Urealnianie ideologii klasy średniej uzależnione jest nie tylko od liczebności osób wykonujących zawody związane z tą ideologią. Będzie ono stale limitowane przez poziom zorganizowania i zinstytucjonalizowania działalności pozazawodowej przedstawicieli tej klasy. Wskaźnikiem zorganizowania może być utworzenie partii politycznej, która opracuje program zmiany organizacji polskiego społeczeństwa i nada mu status normy prawnej wzmocnionej autorytetem państwa. Wskaźnikiem zorganizowania może być też utworzenie własnej organizacji zawodowej skutecznie przeciwdziałającej presji ideologii populistycznej doświadczanej w zinstytucjonalizowanym dialogu związków zawodowych, pracodawców i rządu. Organizacja taka może gwarantować wysoki profesjonalizm jej członków i kształtować odpowiedzialność za odbiorcę ich świadczeń, a nie za naród albo dziedzinę kultury (H. Domański, 1994).

Nasze społeczeństwo wyróżnia się dobrze zorganizowanymi związkami zawodowymi o zasięgu ogólnopolskim, zdecydowanie roszczeniowymi działaniami zespołowymi i znacznymi wpływami promotorów ideologii egalitaryzmu ekonomicznego. Myślenie Polaków o komforcie życia społeczeństw dobrze zorganizowanych kształtują organizacje zawodowe i organizacje wyznaniowe, mniej organizacje ekonomiczne. Dominują w tym obrazie zachowania konsumpcyjne i niedobór działań produkcyjnych, tworzenia dóbr. Sprawiedliwość społeczna — zdaniem twórców tego obrazu — jest następstwem respektowania reguł dzielenia, a nie reguł tworzenia dóbr materialnych lub wartości kultury symbolicznej. Ideologia populizmu emitowana przez „Solidarność” ma wsparcie w agraryzmie partii chłopskich.

Innym warunkiem urealniania ideologii klasy średniej jest posiadanie instytucji tworzących i upowszechniających informacje: telewizji, radia, prasy. Mogą one propagować ideologię klasy średniej, podstawowe jej wartości i skalę wartościowania ludzi. Mogą tworzyć obraz twórców tej ideologii, jej „misjonarzy”, a także przedstawicieli tych zawodów, które są realizatorami jej wartości. Realizatorzy wzoru przebiegu życia „od pucybuta do milionera” mają pozytywny *image* w USA; w Polsce nierzadko są obiektem krytyki (H. Domański, 1994, s. 237).

Przedstawiciele klasy średniej w Polsce realizują wzór przebiegu życia *szkoła - zawód - emerytura* albo wzór *szkoła - biznes*. Tygodnik „Wprost” (25 czerwca 1995) zamieścił listę stu najbogatszych Polaków z 1994 r. Zdecydowana większość ma wyższe wykształcenie i nie przekroczyła czterdziestego roku życia. Ich zawodowa działalność poprzedzona jest profesjonalnym, formalnym przygotowaniem, kształceniem teoretycznym. Nieliczne odstępstwa od tego wzoru zachodzą w pierwszej fazie życia. Ludźmi biznesu stali się w Polsce nierzadko młodzi ludzie, wcześniej wykonujący różne zawody i bez wyższego wykształcenia, posiadający doświadczenie w prowadzeniu działal-

ności gospodarczej uzyskane w zachodniej Europie, USA lub Kanadzie, gdzie gromadzili kapitał niezbędny do tej działalności. Publikowane w prasie, radiu lub telewizji rankingi liderów biznesu prezentują ludzi o takim rodowodzie społecznym i zawodowym. Wiele publikacji prasowych ukazuje ich w jednym tylko wymiarze — naruszają normy prawne i moralne, stają się bankrutami i małwersantami, mają podejrzone powiązania z ludźmi polityki. Taki wizerunek twórców polskiego biznesu osłabia ich atrakcyjność.

Ograniczenie zasięgu ideologicznego oddziaływania klasy średniej na różne wielkie grupy polskiego społeczeństwa powoduje rozproszenie realizatorów wzoru życia będącego kulturowym składnikiem ideologii tej klasy. Skutecznymi jego realizatorami mogą być w Polsce ludzie stadionu i estrady, którzy nie są włączeni przez socjologów do klasy średniej. Są to ludzie sukcesu; jest on głównym motywem ich aktywności.

Wzrastająca liczba osób, które odnoszą sukces na stadionie lub na estradzie (potwierdzone gratyfikacjami finansowymi), osłabia atrakcyjność wzoru biografii realizowanego przez reprezentantów klasy średniej. Sukces na stadionie lub estradzie dokonuje się w dziedzinie działalności nieprodukcyjnej, nie w usprawnieniach technicznych czy w usprawnieniach organizacji działań zespołowych lub badaniach naukowych. Możliwości realizacji podstawowych wartości ideologii klasy średniej — podmiotowości jednostki, bogactwa i sławy przez ludzi stadionu lub estrady potwierdza atrakcyjność i motywacyjną siłę tych wartości, nie potwierdza natomiast skuteczności sposobów ich realizacji obieranych przez ludzi biznesu, pracowników nauki, instytucji wymiaru sprawiedliwości, finansów itp.

Takie ograniczenia oddziaływania klasy średniej na całe społeczeństwo nie występowały, gdy wyodrębniła się ona w społeczeństwach zachodnich — wówczas mogła zmagać się z oporami szlachty i wzrastającym liczebnie proletariatem miejskim, który inne wartości uznawał za naczelne. We współczesnej Polsce ekspansja ideologiczna klasy średniej i umacnianie się wpływów tworzonych przez nią instytucji podlega wielorakim uwarunkowaniom, bowiem podmioty realizujące jej wartości nie realizują typowego wzoru biografii. Ludzie stadionu i estrady rozproszeni są w społecznościach terytorialnych. W dążeniach do celu, do sukcesu mają wsparcie finansowe władz samorządowych, sponsorów czy kibiców. Mogą własnymi sukcesami pomagać ludziom biznesu, uczestnicząc w reklamowaniu lub promowaniu dóbr przez nich tworzonych, przedstawiając siebie jako konsumentów owych dóbr. W tym urealnia się symbioza realizatorów wartości klasy średniej z członkami tej klasy.

Specyficzny rodzaj utrudnienia, o czym już pisaliśmy, stwarza przebieg życia ludzi stadionu i ludzi estrady. Jedni i drudzy akceptują ideologię klasy średniej, skalę wartościowania ludzi, wzór udanego życia, ale wybierają inny wzór biografii i mają inny przebieg życia niż ludzie klasy średniej. Ułatwia on

spełnianie stanowiących składnik ideologii owej klasy kryteriów wartościowania ludzi.

Ludzie stadionu i estrady mogą stać się przedstawicielami klasy średniej po zakończeniu realizacji typowych dla nich wzorów biografii; odwrotnie być nie może. Odnotować można wiele potwierdzeń takiego przebiegu życia. Ograniczenie ekspansji ideologii klasy średniej pochodzące z powiększania się liczby ludzi stadionu i estrady jest mniej czytelne w porównaniu z ograniczeniami stwarzanymi przez populizm, agraryzm lub wzory przebiegu życia upowszechniane przez instytucje wyznaniowe (J. Szacki, 1994, s. 216 i n.).

Demokratyczna organizacja społeczeństwa polskiego wprowadza do jego kultury wzór przebiegu życia *szkoła - parlament*. Dawniej pomijany — stanie się atrakcyjny dla wielu młodych ludzi. Czy wzrost atrakcyjności tego wzoru może osłabić ekspansję ideologiczną klasy średniej, czy raczej ją wzmacniać przez realizację jej ideologii i stosowanie jej skali wartościowania ludzi? Niedobór wiedzy prowadzonej empirycznie dopuszcza budowanie jedynie przypuszczeń pozwalających na myślowe uporządkowanie zaobserwowanych zachowań wielu młodych Polaków.

Atrakcyjność ideologii klasy średniej w Polsce osłabiają różne instytucje uznawane za dystrybutorów idei, stylów myślenia, wzorów udanego życia, propagatorów skali wartościowania ludzi, wzorów aktywności jednostek lub grup. Środki masowego komunikowania — bo o nich piszemy — eksponują problemy i spory polityczne, ideologiczne, światopoglądowe, spory o przeszłość, o genealogie ideologiczne i o wartości fundamentalne. Znacznie mniej w środkach masowego komunikowania dyskusji o gospodarczej roli Polski w Europie, o źródłach komfortu życia społeczeństw Europy Zachodniej, o zmianie zasad gospodarczej działalności tych społeczeństw, o wzmacnianiu wartości polskiego pieniądza. Działalność gospodarcza, produkcyjna, dystrybucja, handel dobrami materialnymi oparte są na kruchym fundamencie moralnym. Kto osiąga sukces gospodarczy — działa z naruszeniem norm moralnych; kto ponosi porażkę, bankrutuje — ten naruszył normy prawne. Komfortową sytuację ma ten, kto nie podejmuje takiej działalności: nie podlega osądowi publicznemu, sam nierzadko wydaje sąd o prowadzących działalność gospodarczą. Podobnie „nieczysta moralnie” jest działalność polityczna. Obraz ludzi biznesu tworzony na użytek widza, słuchacza prasy eksponuje stan posiadania i konsumpcję dóbr użytkowych; mniej widoczne są działania twórcze i ich rezultaty, co wzmacnia poczucie niesprawiedliwości społecznej u znacznej części polskiego społeczeństwa. Pośrednio wspomaga to ekspansję ideologii populizmu związków zawodowych.

W środkach masowego komunikowania obraz przedstawicieli klasy średniej ma różnorodne wymiary, gdy myślimy o rodzajach działalności publicznej czy zawodowej. W tym obrazie jest niedobór działalności produkcyjnej, wytwórczej, wyznaczającej podobieństwo albo odrębność ekonomiczną Polski wśród innych społeczeństw europejskich. Ludzie, którzy tworzyli ekonomiczny ład

społeczeństw kapitalistycznych w wieku XIX i XX, tworzyli go w przedsiębiorstwie przemysłowym, biurze konstrukcyjnym, banku, laboratorium naukowym. Te typy instytucji mają wyznaczać ład ekonomiczny polskiego społeczeństwa w okresie zmiany reguł gospodarki z planowanej na rynkową i zmiany prawa własności, tworzenia prawnych gwarancji nienaruszalności własności prywatnej legalnie nabytej przez osobę lub instytucję. Taka działalność gospodarza powinna wyróżniać klasę średnią w społeczeństwie i być eksponowana w obrazie tej klasy tworzonym przez mass media.

Trudny do jednoznacznego zdefiniowania jest udział inteligencji w zmianach zachodzących w polskim społeczeństwie (W. Kwaśniewicz, 1994). Pracownicy nauki, nauczyciele, politycy, dziennikarze, urzędnicy państwowi, pracownicy instytucji lokalnej władzy politycznej, lekarze, prawnicy ponoszą negatywne konsekwencje ekonomiczne i prestiżowe rozwoju gospodarki rynkowej (M. Ziółkowski, 1994, s. 27). Kondycja ekonomiczna polskiej inteligencji sprawia, że jej położenie nie potwierdza atrakcyjności ideologii klasy średniej. Ogranicza to jej podmiotowość w procesie zmian instytucji ekonomicznych, finansowych, politycznych, naukowych, oświatowych i kulturalnych. Polska inteligencja wykazuje mało determinacji w generowaniu lub stymulowaniu procesów społecznych, które osłabiają pozycję ekonomiczną grup zachowawczych, a wzmacniają pozycję grup urealnających ekonomiczne reguły gospodarki rynkowej. Można też sądzić, że inteligencja nie będzie spełniała funkcji misyjnej w polskim społeczeństwie (M. Ziółkowski, 1994, s.28). Biografie jej przedstawicieli są mało konkurencyjne w porównaniu z biografiami ludzi biznesu, stadionu i estrady.

Polska inteligencja współczesna tylko własnym działaniem może potwierdzić wiarygodność głoszonych poglądów, podmiotowość i autonomię. Jednakże skuteczność tego potwierdzania ma dwa rodzaje utrudnienia. Niektóre kategorie inteligencji (np. nauczyciele) nie realizują w pełni propagowanych wartości, co wywołuje dysonans psychiczny.

Drugie utrudnienie ma przesłanki ideologiczne. Stanowi je koncesja inteligencji udzielona instytucjom, które wymienione wartości uznają za konkurencyjne w stosunku do wartości trwałych, tradycyjnych, autentycznych, narodowych, niemierzalnych i niewymienialnych na inne dobra. Koncesja ta jest pochodną genealogii społeczno-kulturowej inteligencji, ograniczonej podmiotowości, w przeszłości redukowanej do wyboru metod realizacji programu ekonomicznego bez konieczności jego akceptowania. Ograniczona podmiotowość przeniesiona w inny układ instytucjonalny nie zmienia się na lepsze. Nadal podmiotowa rola inteligencji podlega wyraźnym ograniczeniom i manifestuje się w tworzeniu raczej idei niż programów przebudowy organizacji społeczeństwa polskiego lub zasad działania instytucji o wyraźnie wyspecjalizowanych funkcjach (np. instytucji ubezpieczeń społecznych, oświaty lub nauki). Szanse wzmocnienia podmiotowości inteligencji są ograniczone przez eksponowanie różnic w jej biografiami politycznych i symp-

tiach ideologicznych. Dostrzec można uleganie presji historii w dokonywaniu podziałów wewnątrz tej kategorii, eksponowanie odmiennych rodowodów ideologicznych zamiast poszukiwania podobieństw w myśleniu o przyszłości Polski (H. Palska, 1994). Różnice podkreślają politycy, a także przedstawiciele kategorii społecznych, które nie kreują elit politycznych.

2. Uwarunkowania kulturowe — symbolizacja i wyjaśnienia wydarzeń historycznych

Upowszechnianiu ideologii klasy średniej w Polsce nie sprzyja publiczne roztrząsanie rodowodów ideologicznych różnych partii politycznych i różnych osób wpływowych, deprecjonowanie jednych, gloryfikowanie drugich. Podejmowane są próby rehabilitacji politycznej i moralnej niektórych polityków czy wojskowych, dokonuje się też rozliczenia osób pełniących wysokie funkcje polityczne w Polsce przed rokiem 1989. Trwają publiczne dociekania odnoszące się do wydarzeń września 1939, dramatów, które rozgrywały się po tej dacie na wschodnich kresach Polski. Ponawiane są starania polskiej dyplomacji o potwierdzenie przez współczesne mocarstwa naszego udziału w tworzeniu militarnych przesłanek decyzji politycznych, które wyznaczają ład na kontynencie europejskim. Utrwalony jest proces symbolizacji wydarzeń historycznych (raczej klęsk a nie zwycięstw Polaków), generowany przez polityków, nie przez historyków. Z tym łączy się gromadzenie argumentów potrzebnych do walki z przeciwnikami politycznymi; mniej widoczne są raczej poznawcze, naukowe. Jednocześnie politycy mają tylko skromny udział w tworzeniu programów przebudowy instytucji ekonomicznych, finansowych, naukowych, oświatowych, służby zdrowia, ubezpieczeń społecznych, wymiaru sprawiedliwości. Historia, którą czynią instrumentem osiągania własnych celów, nie dostarcza wzorów lub precedensów przydatnych do rozwiązywania realnych problemów całego narodu. Ekonomiczne problemy klasy średniej rzadko są problemami elit politycznych, które biorą udział w ich rozwiązywaniu i umacnianiu wpływów tej klasy. Widoczną tego konsekwencją jest hamowanie procesu unowocześniania organizacji polskiego społeczeństwa i ograniczanie roli instytucji wyrażających interesy klasy średniej.

Klasa średnia wyodrębniła się w społeczeństwach zachodnich w następstwie tworzenia nowej cywilizacji — cywilizacji naukowo-technicznej. Jej tworzenie dokonywało się przy wydatnym udziale ludzi nauki i twórców systemów techniki. Ludzie nauki mają w tych społeczeństwach wysoką pozycję społeczną. Ich pozycja potwierdza realność postulatów osiągania w przebiegu życia bogactwa, prestiżu, podmiotowości. Czy ludzie nauki potwierdzają realność postulatów ideologii klasy średniej w Polsce? Czy przez rezultaty własnej działalności wspomagają realizację aspiracji innych grup zawodowych włączonych do klasy średniej?

Ludzie nauki mogą uczestniczyć w umacnianiu pozycji klasy średniej przez sam fakt bycia jej częścią lub przez rezultat swej działalności, jeśli sami osiągną wysoką pozycję społeczną i jeśli rezultaty ich działalności uzyskają większe znaczenie społeczne w porównaniu z rezultatami działalności innych grup. Czy tak właśnie jest? Obserwowana redukcja społecznej funkcji ludzi nauki wyznacza pośrednio proces kształtowania się klasy średniej w Polsce. Proces ten zakończy się sukcesem, jeśli ideologia tej klasy uznana zostanie przez różne grupy, które będą dobrowolnymi jej realizatorami.

Ludzie nauki profesjonalnie wyjaśniają procesy przyrodnicze lub społeczne, przewidują bieg wydarzeń i tworzą teoretyczne przesłanki niezbędne do konstruowania programów działania praktycznego. „Jeśli kształcić będziemy ludzi, których funkcja społeczna polegać będzie przede wszystkim na legitymizacji różnych ruchów, instytucji światopoglądowych oraz ideologiczno-politycznych, to ktoś inny zajmie się formułowaniem prognoz, których praktyczna użyteczność nie polega na takiej legitymizacji” (W. Sitek, 1993). Zadania te są realizowane pełniej przez nauki przyrodnicze, skromniej przez nauki społeczne i humanistyczne. Wyjaśnianie w naukach społecznych ma silną konkurencję w procesie symbolizacji wydarzeń historycznych. Obecność w mass mediach symbolizacji nadaje jej większe znaczenie społeczne. Konsekwencje są trudne do oszacowania. Niektóre zostaną tu zarysowane z myślą o stworzeniu zachęty do odrębnej analizy samego procesu symbolizacji wydarzeń historycznych.

W procesie tym biorą udział różne instytucje: Kościół, rodzina, partie polityczne, wojsko, związek zawodowy „Solidarność”, środki masowego komunikowania, instytucje kultury i nauki, szkoła oraz organizacje społeczne (np. Rodziny Sybiraków, Rodziny Ofiar Katynia). Z tym wiąże się podział polityczny na tych, którzy biorą udział w wydarzeniach grupowych nadających znaczenie symbolu faktom historycznym i na tych, którzy nie biorą w nich udziału; na tych, którzy mają moralne prawo dokonywać aktu symbolizacji i na tych, którzy takiego prawa są pozbawieni. Oba podziały są dokonywane przy wykorzystywaniu kryteriów zgoła innych od kryteriów podziałów społeczeństwa polskiego postulowanych przez reprezentantów klasy średniej. Ludzie nauki są świadkami procesu symbolizacji, rzadziej jego podmiotami.

Szczególnie znaczącymi podmiotami tego procesu są politycy i duchowni. Oni przesądzają, które wydarzenie historyczne należy nobilitować, sakralizować przez nadanie mu (prócz realnego znaczenia w ciągu wydarzeń dziejowych, jeśli takie zostało odczytane w naukowych badaniach) znaczenia symbolicznego i wpisanie w tym wydaniu w pamięć społeczną różnych grup.

Rezultat procesu symbolizacji wchodzi w obieg społeczny, gdy mass media relacjonują przebieg związanych z nim czynności, a następnie przekazywany jest kolejnym pokoleniom w dokumentach uznanych za źródła wiedzy udostępnianej przez szkołę.

Proces symbolizacji ma wymiar pozytywny, konstruktywny i ma wymiar destruktywny. Podmioty procesu symbolizacji danego wydarzenia realizują też potrzebę zanegowania wartości będących owocem procesu symbolizacji innych wydarzeń historycznych i dokonania moralnej degradacji ich podmiotów. Symbolizacja zakłada dychotomizację ocen. Są wydarzenia historyczne, które należy zastąpić symbolem jednakowo odczytywanym przez adresatów procesu symbolizacji, i są wydarzenia, które takiej wartości nie mają. Symbolizacja wyznacza unifikację myślenia o przeszłym wydarzeniu przez nadanie mu znaczenia, które nie może być modyfikowane (może być jedynie radykalnie zanegowane).

Będący świadkami procesu symbolizacji ludzie nauki zachowują znaczną wstrzeźliwość w komunikowaniu bardziej złożonego obrazu wydarzenia historycznego i ukazywaniu wielowymiarowości jego oddziaływania na dzieje. W zbiorowej pamięci członków polskiego społeczeństwa naukowy opis wydarzenia mocno się nie osadza, wszak zastępuje go symbol.

Postulat części polityków i ludzi nauki, aby profesjonalistom pozostawić prawo do orzekania o skutkach wydarzeń historycznych dla polskiego społeczeństwa, nie ma posłuchu w gronie osób odgrywających rolę zbiorowego podmiotu procesu symbolizacji. Nie ma też wystarczającego rezonansu postulat, aby wyłącznie sędziowie orzekali o winie postaci historycznych, a nie mass media lub opinia publiczna.

O winie albo zasługach postaci historycznych przesądzać może opinia podmiotów procesu symbolizacji. Wyłączenie ludzi nauki z tego grona jest wyrazem braku zaufania podmiotów politycznych, reprezentantów instytucji ideologicznych w stosunku do ludzi nauki, do ich moralnych kwalifikacji. Zauważyć można, że ludzie nauki akceptują wyznaczone im role obserwatorów. Ułatwia to zastępowanie wyjaśniania wydarzeń historycznych przez proces ich symbolizacji. Rezultat owego procesu uznawany jest za bardziej cenny niż rezultat naukowych dociekań. Z tym łączy się utrata przez ludzi nauki statusu twórców wartości poszukiwanych, wszak wiedza naukowa nie jest taką wartością w przekonaniu wielu Polaków.

Mass media komunikują społeczeństwu o akcie symbolizacji wydarzenia historycznego, a nie informują o wyjaśnianiu naukowym tego wydarzenia. One nadają lub utrwalają gradację ważności społecznej czynności symbolizacji i wyjaśniania, a w konsekwencji tego wyznaczają prestiż grupom wykonującym te czynności. Przedstawiciele nauk humanistycznych i nauk społecznych w skromnym wymiarze uczestniczą w upowszechnianiu ideologii klasy średniej — myślenia racjonalnego, ekonomicznego, utylitarne. Część z nich przejawia gotowość zaakceptowania takiej gradacji społecznej ważności czynności, jaką tworzą podmioty procesu symbolizacji wydarzeń historycznych, co pozostaje w opozycji do myślenia scharakteryzowanego wyżej: racjonalnego, pragmatycznego, krytycznego.

Wyjaśnianie jest ustalaniem znaczenia wydarzenia historycznego dla jego sprawców, dla grup społecznych, których dziejów są podmiotami i dla kolejnych ich pokoleń. Proces symbolizacji jest nadawaniem znaczenia temu wydarzeniu, informowaniem przez podmiot owego procesu o tym, jakie znaczenie powinno nadawać mu kolejne pokolenie grupy społecznej, która jest jego depozytariuszem. Nadawanie znaczenia wydarzeniu łączy się z negacją dotychczasowego jego wartościowania albo z wyraźnym wzmocnieniem społecznego znaczenia, które nadano wydarzeniu we wcześniejszym akcie symbolizacji (lub wyjaśnienia, które przyjęto już w nauce). Od aktu symbolizacji rzeczywiste znaczenie wydarzenia zastępuje jego obraz wytworzony w tym akcie. Obraz ten staje się faktem kulturowym spełniającym funkcje integracyjne, polityczne i motywacyjne.

„Symbole umożliwiają stworzenie języka, którego zaletą jest skrótowość idąca w parze z obrazowością. Trafnie dobrane symbole zastępują trafnie dobrane argumenty [...]. Racje teoretyczne nim staną się polityczną monetą obiegową wymagającą zobrazowania” (S. Filipowicz, 1988, s. 177).

Wydarzenie historyczne traci takie funkcje; pozostaje symbol i jego twórcy mogą go włączyć w proces socjalizacji kolejnych pokoleń. Wszak symbol ma wiele identycznych wydań, gdy wydarzenie historyczne, które zastępuje, ma tylko jedno wydanie, usytuowane przestrzennie i czasowo.

Proces symbolizacji wydarzeń historycznych włącza w pamięć zbiorowych doświadczeń społeczeństwa wydarzenia, które nie są składnikiem ciągu działań indywidualnych lub grupowych wzmacniających prestiż klasy średniej. Stał się sam faktem kulturowym i społecznym, który może przeciwdziałać wzmocnieniu roli klasy średniej w kształtowaniu współczesnych dziejów polskiego społeczeństwa. Tworzenie dóbr materialnych, konserwowanie ich i dystrybucja ustępuje w mass mediach pierwszeństwa przekazom o procesie symbolizacji, konserwowaniu jego efektów i wprowadzeniu do programów kształcenia szkolnego. Przedstawiciele klasy średniej nie mają wpływu na wybór wydarzenia historycznego poddanego symbolizacji (np. wojny polsko-radzieckiej w 1920 r. albo zbudowania portu w Gdyni). Nie mają wpływu na dobór kreatorów procesu symbolizacji, na wprowadzenie jego wyników do programów kształcenia albo wyeliminowanie z tego programu.

Można zauważyć, że antenaci współczesnej klasy średniej w Polsce, twórcy doniosłych wydarzeń historycznych, nie są znaczącymi postaciami procesu symbolizacji, a dzieło, które tworzyli, nie jest tworzywem tego procesu. Kto zajmuje się w Polsce tworzeniem symboli wydarzeń historycznych i ich dystrybucją, ten przesądza o obecności symboli w kształceniu zinstytucjonalizowanym. Mniejszy udział ma w tym dysponent naukowej wiedzy o dziejach ojczyźstych — instytucja naukowa.

Przewaga znaczenia symbolizacji nad znaczeniem wyjaśniania ma odzwierciedlenie w relacjach między instytucjami. Te, które przeprowadzają symbolizację, mają większy prestiż niż te, które prowadzą badania naukowe, wyjaśniają przebieg wydarzeń, ich uwarunkowania i skutki. Brak wyraźnej

separacji funkcji instytucji nauki od instytucji politycznych i instytucji wyznaniowych raczej obniża prestiż pierwszych, a wzmacnia pozostałych, niż odwrotnie.

Socjologia edukacji a także socjologia wiedzy mogą pomóc zrozumieć, jak różne typy instytucji zapewniają obecność owoców swojej działalności w procesie socjalizacji kolejnych pokoleń polskiego społeczeństwa, w mass mediach i publikacjach książkowych (J. Szczepański, 1994). O wydarzeniu historycznym gromadzą wiedzę historycy. Czy jest ona wykorzystywana do symbolizacji tego wydarzenia, czy też sam proces symbolizacji jest od początku — ze względu na przyjęte przesłanki i funkcje — konkurencyjny w stosunku do wyjaśniania? W obu przypadkach poznawczą wartość ma pytanie o to, czy symbolizacja jest fałszowaniem obrazu wydarzeń historycznych, czy też tworzeniem nowego faktu kulturowego, który podlega ocenom epistemologicznym oraz logicznym i zbędne wydaje się ustalanie stopnia zgodności dzieła — efektu procesu symbolizacji z wynikiem wyjaśniania. Uznanie jednego obrazu dziejów za bardziej adekwatny od innych, będących również rezultatem czynności wyjaśniania, sprawia, że symbolizacja wydarzenia historycznego może być fałszowaniem tego obrazu albo tworzeniem faktu kulturowego, który ma genezę czy inspirację w wydarzeniu historycznym, zastępuje je, nobilituje grupę w opinii jej członków, nadaje dziejom grupy znacznie wyjątkowych, niepowtarzalnych, a niekiedy niemożliwych do racjonalnego wyjaśnienia („obrona Czestochowy”, „cud nad Wisłą”).

Wyjaśnienie naukowe wydarzenia historycznego ma charakter czynności powtarzalnej, uniwersalnej, respektującej reguły metodologii i logiki. Proces symbolizacji nadaje wydarzeniu historycznemu wymiar indywidualny, do którego opisu nie mają zastosowania kryteria logiki formalnej i reguły sprawdzania wiedzy przyjmowane w naukach empirycznych.

Skoro w świadomości historycznej polskiej młodzieży dominuje wątek wiktoryjny i martyrologiczny, a nie kulturowy, można się domyślać, że sprzyja to bardziej akceptacji wyników symbolizacji, mniej — akceptacji wyników wyjaśniania. Szkolne nauczanie historii stwarza intelektualne i emocjonalne przesłanki do przyjmowania przez młodzież obrazu dziejów społeczeństwa polskiego stanowiącego rezultat symbolizacji wydarzeń historycznych.

Skromna jest wiedza socjologiczna o orientacjach życiowych współczesnej młodzieży polskiej. Podlega ona oddziaływaniu reguł gospodarki rynkowej; część z niej podlega też oddziaływaniu szkoły. W zdecydowanej większości szkoła polska jest instytucją państwową zorientowaną na upowszechnianie wzorów życia adekwatnych do reguł gospodarki rynkowej. Upowszechnia też wiedzę o procesie symbolizacji. Środki masowego komunikowania urabiają orientacje bardzo różnorodne; przeważa krytyka społecznych następstw rozwoju gospodarki rynkowej. Nie są znane wpływy grup rówieśniczych na dążenia życiowe młodzieży. Czy wspomagają one dążenia młodych ludzi do podmiotowości, zamożności i sławy, czy też wzmacniają postawę pasywną,

godzenie się z presją wydarzeń od nich niezależnych. Nastawienie młodzieży do gospodarki rynkowej przesądzi także o skuteczności oddziaływania ideologii klasy średniej.

Literatura

- DOMAŃSKI H. (1994), Społeczeństwa klasy średniej, Warszawa.
- DZIENDZIURA K. (1994), Liderzy w społecznościach lokalnych, Zielona Góra.
- FILIPOWICZ S. (1988), Mit i spektakl władzy, Warszawa.
- KUBIK J. (1994), Czyje to dzieło: robotników, intelektualistów czy kogoś innego? Kontrowersje wokół pochodzenia i składu społecznego „Solidarności”, „Kultura i Społeczeństwo” nr 1.
- KWAŚNIEWICZ W. (1994), Inteligencja: uwagi o jej teoretycznym statusie, „Kultura i Społeczeństwo” nr 1.
- MATUSZAK G. (1992), Kształtowanie się nowej klasy średniej w Polsce, Łódź.
- PALSKA H. (1994), Nowa inteligencja w Polsce Ludowej, Warszawa.
- POLSKI Generalny Sondaż Społeczny (1993), Instytut Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- SITEK W. (1993), Socjologiczne prognozy a rynek. Kilka refleksji metodologicznych, „Kultura i Społeczeństwo” nr 3.
- SZACKI J. (1994), Liberalizm po komunizmie, Kraków.
- SZAWIEL T. (1994), Kształtowanie się systemu partyjnego w Polsce, [w:] M. Grabowska, K. Pankowski, E. Wnuk-Lipiński, Społeczne konsekwencje transformacji ustrojowej, Warszawa.
- SZCZEPAŃSKI J. (1994), Ludzie i instytucje. Zagadnienia powstania ustroju Polski Ludowej i równoległych przekształceń społeczeństwa polskiego, „Kultura i Społeczeństwo” nr 4.
- WESOŁOWSKI, W. (1994), Inteligencję w mieszczaństwo przemienić, „Kultura i Społeczeństwo” nr 1.
- ZAGÓRSKI Z. (1993), Społeczeństwo Polski współczesnej. Strukturalne konsekwencje reglamentacji, Wrocław.
- ZIÓŁKOWSKI M. (1994), Pragmatyzacja świadomości społeczeństwa polskiego, „Kultura i Społeczeństwo” nr 4.

EDWARD HAJDUK

ZUM EINWIRKEN VON IDEOLOGIE DER MITTELKLASSE QUELLEN DER BESCHRÄNKUNGEN

1. Elemente der Ideologie der Mittelklasse bilden Postulate, welche die Prinzipien der Organisation der Gesellschaft betreffen, also Marktwirtschaft, parlamentarische Demokratie und Kulturpluralismus. Die Gesellschaft, die nach diesen Prinzipien organisiert ist, ermöglicht der einzelnen Person, einige Werte zu erreichen: Subjektivität (Möglichkeit des Einflusses auf den Verlauf eigenen Lebens), Wohlstand, Anerkennung bei anderen (Ruhm), soziale Sicherheit.

2. Diese Elemente der Ideologie der Mittelklasse haben die Wirkungskraft, wenn sie zu Handlungsmotiven von Einzelmenschen werden.

3. Wir besprechen einige Arten von Hindernissen, welche die Wirkungskraft der Ideologie der Mittelklasse beschränken. Die relativ kleine Zahl der Vertreter dieser Klasse und das Fehlen

einer kräftigen Repräsentation von ihren politischen und ökonomischen Interessen beschränken die Möglichkeiten der organisierten Handlungen, die dem Propagieren ihrer Ideologie dienen.

Die allgemein akzeptierte Ideologie des ökonomischen Egalitarismus, die von Gewerkschaften verstärkt wird, reduziert bei den Vertretern der älteren Polengeneration die Bereitschaft, die Ideologie der Mittelklasse anzunehmen. Die Geschäftsleute, welche das ökonomische Erfolg erreichten, werden oft beschuldigt, die moralischen Normen verletzt zu haben, und denjenigen, die Niederlagen davontragen, wird die Verletzung der gesetzlichen Normen zur Last gelegt. Solches Bildnis der Geschäftsleute wird durch Massenmedien verbreitet.

Dagegen in den Schulen und andere Institutionen des Bildungswesens versucht man die positiven Persönlichkeitsmuster von Politikern, Geistlichen, Militären, Schriftstellern zu verbreiten. Sie werden zu Schöpfern der Geschichte des polnischen Volkes.

In diesem Kreis fehlen Bankiers, Ingenieure, Architekten und Gelehrte.

4. Die Verbreitung der Ideologie der Mittelklasse wird durch die wirtschaftliche Entwicklung Polens, das Bildungsniveau der mittlern Generation der Polen sowie durch die Kontakte der Polen mit westlichen Gesellschaften gefördert. Günstig ist für diesen Prozeß auch die politische Stabilisierung der polnischen Gesellschaft.